

The Middle Class from a Historical Perspective in Iran, 1340s to 1370s: Reading the Ashraf/ Banuazizi's and Behdad/ Nomani's Narrative

Najmeh Tajmeh¹ , Mohsen Saboorian^{2*}

1. Cultural Sociology Department, Science and Research University, Islamic Azad University, Iran. Email: n.tajmeh@iau.ir

2. Islamic Social Science Department, Tehran University, Tehran, Iran. (Corresponding author), Email: saboorian@ut.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:

2025-07-26

Accepted:

2026-2-24

Published online:

Keywords:

Social classes,
Middle class,
Historical evolution,
Political action,
social action

Abstract

This research analyzes and compares two distinct approaches in the sociological and social historical analysis of Iran's middle class during the peak decades of modernization (1340s to 1370s). Despite the emergence of global and structural concepts (such as consumer definitions and Bourdieu's capitals) at the macro level, the main focus is on the methodological contradictions between two central analytical schools: the historical-political perspective of Ashraf et al. and the structural-economic viewpoint of Nomani and Behdad. The goal of this study is to interpret the fundamental differences between these two approaches in understanding the historical evolution of classes in Iran. This research focuses on the following axes: the impact of the rentier state on the identity and economic reliance of the middle class; the method of measuring and defining this class within the framework of national statistics versus interpretive analyses; and finally, the analysis of the political and social action capacity of this stratum in the historical context of Iran's transition from a traditional structure to a bourgeois-bureaucratic order. The result of this re-reading is the presentation of a hybrid framework for understanding the complexities of the middle class in confronting macro-economic and political structures.

Cite this article: Tajmeh, Najmeh; Saboorian, Mohsen (2026). The Middle Class from a Historical Perspective in Iran, 1340s to 1370s :aaa ggggeee ss aaaf Bnnzzzi iii ddd hhh//// mmmiii ss aaaaaave. *The Journal of Islamic History and Civilisation*, 3(7), 179-197.

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2025.1212908>

© The Author(s).

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2025.1212908>

Publisher: Islamic Azad University
Science and Research Branch

Introduction

decades of accelerated modernization and post-revolutionary restructuring, roughly from the 1340s to the 1370s in the Solar Hijri calendar (c. 1960s–1990s). Middle class is not a single, stable entity but a heterogeneous set of strata whose boundaries shift depending on definitional criteria such as income/consumption, occupation, education, cultural capital, and subjective identity. The Iranian case intensifies this conceptual difficulty because state-led modernization, oil-based rent, uneven capitalist development, and revolutionary rupture repeatedly reconfigured class positions and their political meaning. We offer a historical-comparative reinterpretation of two influential analytical traditions that have generated competing narratives about Iranian class structure and middle-class agency.

The first tradition is associated with Ahmad Ashraf and Ali Banuazizi, whose historical-political sociology emphasizes state formation, authoritarian modernization, and the shifting balance between ee-class segments. The second is represented by Farhad Nomani and Sohrab Behdad, whose political-economy approach reconstructs class change through labor-market structure, relations to the means of production, and quantitative indicators derived from national censuses. By placing these two approaches into direct dialogue, the article frames its central research aim as an interpretive comparison: what do these different methodological commitments make visible or invisible about middle-class formation, dependence, fragmentation, and political capacity in modern Iran?

To motivate the inquiry, we situate Iranian middle-class growth within the longer arc of modernization after the Constitutional period and especially within the bureaucratization and institution-building of the Pahlavi state. The expansion of state administration, formal education, and modern teachers, students, technocrats), while older urban-commercial and religious strata (bazaaris, guilds, revenues and state planning in the late Pahlavi era accelerated these developments, while the post-1979 period—marked by revolutionary transformation, war, and state expansion—reorganized occupational mobility, access to rents, and the internal differentiation of middle layers.

Materials & Methods

theory and particularly in Iranian studies. It notes multiple definitional paradigms: classical stratification approaches (Marx and Weber), consumption- and lifestyle-oriented frameworks, and cultural-capital theories associated with Pierre Bourdieu, where class is read through patterns of cultural consumption, education, and symbolic distinction. The article also references perspectives that connect the middle class to the public sphere (e.g., Habermasian arguments about associational life, media, and public debate), and conceptualizing intermediate groups located between capital and labor. These discussions provide the conceptual backdrop for why Iranian middle layers can be simultaneously dependent on state employment, aspirationally modern, culturally heterogeneous, and politically ambivalent.

Methodologically, the study is framed as a qualitative secondary analysis of two influential empirical works on Iranian class structure. We describe their approach as historical-comparative reinterpretation: they do not collect new primary data but instead re-read existing findings through a comparative lens to mddl e-class transformations before and after the 1979.

oo m ddd dddd'' sssss dddd bbbrr nn .. oooooo hh yyyyyyy
ggggggg n hh '''' '' oooo oo aaaaaa gggggg heavily on national
hh tt uuuu zzzz' .. tttt ddd oooo uooo nn ,,,, , a
collection of historically grounded essays that examine class formation, state power, and revolutionary
dynamics across multiple historical periods, including Qajar, Pahlavi, and post-revolutionary contexts.

Results

.. m ddd dddd'' nnnbbbbb inn tttt t yyy y ooon uuyyy y ii iiiii iii -cultural accounts toward a
political-economy framework grounded in labor-market structure and relations to production. In this
view, class is not primarily a matter of identity, tradition, or ideological orientation; it is defined through
objective, measurable criteria: ownership or non-ownership of productive assets, the sale of labor power,
the degree of skill and control over the labor process, and location within differentiated occupational
hierarchies. Within this framework, the middle class is not a single bloc but is internally stratified.

A particularly important finding emphasized in the article is oo aa ii ddd aaaaa aa t
post-revolutionary period, where they argue that access to state-linked opportunities and rents becomes a
yyy msssssss ss eppppnn sssss oomnnnnn'' oolllll ll hh oo aa n ddd dddd t
(for those aligned with or connected to state elites) as an important factor that can accelerate upward
mobility into managerial and administrative positions. At the same time, they emphasize broader
structural pressures that generate proletarianization: segments of the middle strata—especially
professionals and clerical workers—may lose purchasing power and autonomy, becoming economically
closer to wage-dependent working-class conditions.

From this angle, the article reads Nomani and Behdad as offering a narrative of fragmentation rather
than consolidation: the middle class becomes scattered across divergent trajectories—some integrated into
expanding state institutions and rent channels, others pushed into precarious wage labor or into survival-
oriented self-employment. The value of this approach, lies in its capacity to register these changes as
measurable shifts in labor-force composition and occupational distributions, thereby anchoring historical
interpretation in consistent indicators. Its limitation, as the article later argues, is that census-based
indicators may under-capture the symbolic, ideological, and political dimensions of class conflict and
coalition-making.

nn nnn cnn rr ddd uuuu zzzz' pppoo ii iiiii iii -sociological
interpretation in which class formation is inseparable from the institutional trajectory of the Iranian state
and from authoritarian modernization. Here, the middle class is not defined primarily by income or even
by census occupation codes, but by a combination of cultural origin, educational pathways, and the
relationship to state power. The defining feature of the Iranian middle class in this account is its structural
duality: a traditional middle class rooted in premodern institutions (bazaar, guilds, clerical strata, local
notables) versus a new/modern middle class produced by state-led modernization.

nn uuuu zzzz' vvvvvv whh iiiii iii yy nnn tt uuvv oo yyyyyyyyyy hh eeee
Pahlavi period, oil revenues enabled a top-down project of modernization and bureaucratic expansion that
created a new middle class dependent on state employment and developmental planning. Yet this
dependence is paired with political marginalization: the new middle class may embody modern cultural
orientations and professional competencies, but it lacks the organizational autonomy and political
leverage that might enable it to act like a classical bourgeoisie. A further key finding concerns
revolutionary dynamics. The article summarizes Ashraf dduuuuuuuu' iiiii iiiii ii mmmmmmmmmmm
can be understood partly through the unstable coalition between these two middle-class poles. The

traditional middle class, feeling threatened or sidelined by state modernization, becomes a locus of resistance, while segments of the new middle class, politically constrained despite professional expansion—also develop grievances. Their temporary alliance against the Pahlavi state contributes to revolutionary mobilization; however, after the Islamic Revolution the balance of power shifts in favor of traditional middle-ssss ocrsss ddd hh gggggg ll ii ii hhggg hh hhhrr'' emhh class as a political actor embedded in shifting state–society relations, rather than as a labor-market category.

Conclusion

The Iranian middle class cannot be adequately captured by a single definition, a single method, or a single narrative of modernization. Through qualitative secondary comparison of Nomani/Behdad and Ashraf/Banuazizi, it shows that each approach illuminates a different dimension of the same historical process: the political-economy approach clarifies how macroeconomic shifts, labor-market restructuring, and rent access reshape class composition and intensify fragmentation and proletarianization; the historical–political approach clarifies how authoritarian modernization, state-making, and the dual structure of traditional versus new middle layers shape patterns of conflict, alliance, and post-revolutionary rebalancing.

At the level of interpretationnnnnn uuue oo oomii ddd aaane.. kk '''' ''midd sssss uuuldoot only because middle classes are theoretically heterogeneous everywhere, but because in Iran the central state—especially under oil-rent conditions—has repeatedly intervened in the economy, expanded bureaucracy, controlled avenues of mobility, and shaped the institutional terrain of civil society. As a result, the middle class emerges as both a beneficiary and a victim of state-led development: it grows through education and public-sector employment, yet it often remains politically constrained and internally divided. The comparative re-reading ultimately suggests that the most convincing account of middle-class change in Iran during the studied decades must link (1) the structural dynamics of capitalism, employment, and labor differentiation with (2) the historical specificity of a rentier, modernizing state and its shifting coalitions after the Islamic Revolution. In that intersection—between economy and state, labor structure and political power—hh oomptttt tttt ff '''' ''mddl sssss ooooe most intelligible.

طبقه متوسط از چشم‌اندازی تاریخی در ایران دهه ۱۳۴۰ تا ۱۳۷۰؛ بازخوانی روایت اشرف / بنوعیزی و بهداد / نعمانی

نجمه تاج‌مهر^۱ ID، محسن صبوریان^۲ ID

۱. گروه جامعه‌شناسی فرهنگی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. پست الکترونیک: n.tajmehr@iau.ir

۲. گروه علوم اجتماعی اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: saboorian@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۵ تاریخ انتشار: کلید واژه‌ها: طبقات اجتماعی، طبقه متوسط، تحول تاریخی، کنش سیاسی، کنش اجتماعی	این پژوهش به واکاوی و مقایسه دو رویکرد متمایز در تحلیل جامعه‌شناسی و تاریخ اجتماعی طبقه متوسط ایران در دهه‌های اوج‌گیری مدرنیزاسیون (دهه‌های ۱۳۴۰ تا ۱۳۷۰ شمسی) می‌پردازد. با وجود ظهور مفاهیم جهانی و ساختارگرا (نظیر تعاریف مصرفی و سرمایه‌های بوردیوی) در سطح کلان، تمرکز اصلی بر تضادهای روش‌شناختی میان دو مکتب تحلیلی محوری است: نگاه تاریخی-سیاسی اشرف و همکاران و دیدگاه ساختاری-اقتصادی نعمانی و بهداد. هدف این مطالعه، تفسیر تفاوت‌های مبنایی این دو رویکرد در فهم تحول تاریخی طبقات در ایران است. این پژوهش بر محورهای زیر تمرکز دارد: تأثیر دولت رانتی بر هویت و اتکای اقتصادی طبقه متوسط؛ نحوه سنجش و تعریف این طبقه در چارچوب آمار ملی در مقابل تحلیل‌های تفسیری؛ و در نهایت، تحلیل ظرفیت کنشگری سیاسی و اجتماعی این لایه در بافتار تاریخی گذار ایران از یک ساختار سنتی به یک نظم بورژوا-بوروکراتیک. نتیجه این بازخوانی، ارائه یک چارچوب ترکیبی برای درک پیچیدگی‌های طبقه متوسط در مواجهه با ساختارهای کلان اقتصادی و سیاسی است.

استناد: تاج‌مهر، نجمه؛ صبوریان، محسن (۱۴۰۵). طبقه متوسط از چشم‌اندازی تاریخی در ایران دهه ۱۳۴۰ تا ۱۳۷۰؛ بازخوانی روایت اشرف / بنوعیزی و بهداد / نعمانی. تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، ۳(۷)، ۱۷۹-۱۹۷.

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2025.1212908>

© نویسندگان.

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2025.1212908>

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات

مقدمه

یکی از الگوهای دیرپای شناخت جامعه، قشربندی گروه‌های کلان آن است. این دسته‌بندی در ادبیات جامعه‌شناسی کلاسیک تحت عنوان طبقات اجتماعی شناخته می‌شد که به طور مشخص با مارکس و وبر به بلوغ رسید. از آن پس طبقه اجتماعی و اقتصادی، متغیر مستقل اساسی عمده تحلیل‌های کلان اجتماعی در جامعه‌شناسی بوده است. طبقه متوسط مجموعه‌ای از لایه‌های ناهمگون است که بسته به تعریف (درآمد/ مصرف، شغل، تحصیلات، سرمایه فرهنگی، و حتی درک هویتی) مرزهایش جابه‌جا می‌شود. ادبیات پژوهشی میان طبقه متوسط سنتی همچون بازاریان، اصناف و شبکه‌های مذهبی - محلی و طبقه متوسط جدید یعنی کارمندان دولت، شاغلان حرفه‌ای‌ها، معلمان، دانشجویان و متخصصان تمایز گذاشته و مسیرهای متفاوتی برای نقش سیاسی و فرهنگی آنان ترسیم کرده است (شفیعی‌فر و همکاران، ۱۳۹۱). با گسترش جهانی‌شدن، مفهوم طبقه متوسط جهانی پدیدار شد (Kharas, 2010). در این رویکرد، طبقه متوسط نه فقط بر اساس معیارهای ملی، بلکه با توجه به الگوهای مصرف جهانی، دسترسی به فناوری، و سبک زندگی فراملی تعریف می‌شود. برای مثال، یک خانواده ایرانی با سطح درآمد متوسط شهری که فرزندانش در دانشگاه تحصیل می‌کنند و از اینترنت و مصرف فرهنگی جهانی بهره‌مندند، بخشی از این طبقه جهانی محسوب می‌شود حتی اگر قدرت خرید آن‌ها در سطح جهانی متفاوت باشد. در تعریفی دیگر، هابرماس طبقه متوسط را با حوزه عمومی تعریف می‌کند. به این معنا که این طبقه از طریق ارتباطات، انجمن‌ها، رسانه‌ها و بحث‌های عمومی، امکان مشارکت سیاسی و شکل‌گیری افکار عمومی را فراهم می‌کند. حوزه عمومی همان فضایی بود که کارآفرینان سرمایه‌دار گرد هم می‌آمدند و عموم را تشکیل می‌دادند. آن‌ها به تدریج توانستند حوزه عمومی تحت کنترل دولت را زیر سیطره خود در آورند و اقتدار آن را به چالش بکشند (هابرماس، ۱۴۰۲: ۵۳).

برخی از جامعه‌شناسان ویژگی‌هایی همچون منابع فرهنگی، مناسبات اجتماعی و حتی انگیزه‌های فردی را نیز در نظر می‌گیرند. بوردیو (۱۹۸۴) با طرح سرمایه‌های چندگانه (اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی) نشان داد که طبقه بیش از هر چیز در سبک زندگی و مصرف فرهنگی بازتعریف می‌شود. نئومارکسیست‌ها مانند اریک اولین رایت به مفهوم موقعیت‌های متناقض طبقاتی پرداختند که اهمیت زیادی در فهم موقعیت میانی یا طبقه متوسط دارد. از نظر اریک الین رایت، طبقه مفهومی است که از پیوند متقابل ویژگی‌های فردی مانند مهارت‌ها، دانش، یا توانایی‌ها و شرایط مادی زندگی مانند درآمد، ثروت، یا دسترسی به منابع شکل می‌گیرد. طبقه صرفاً به وضعیت اقتصادی یا ویژگی‌های شخصیتی فرد محدود نمی‌شود، بلکه چارچوبی است که فرصت‌ها و انتخاب‌های افراد در اقتصاد بازار را تعیین می‌کند. در واقع، طبقه نه با ویژگی‌های فردی و نه با شرایط مادی زندگی مردمان، بلکه با پیوستگی متقابل میان این دو شناخته می‌شود (رایت، ۱۳۹۹: ۸).

به نحو کلی می‌توان دو رویکرد نسبت به مفهوم طبقه را تشخیص داد. عده‌ای به تبعیت از کارل مارکس طبقه را گروهی از افراد می‌دانند که از نظر شیوة تولید و در اختیار داشتن سرمایه‌های اقتصادی مانند درآمد و مالکیت در موقعیت مشابهی قرار دارند، در برابر گروه دیگری از متفکران به تبعیت از بوردیو در هنگام تعریف طبقه بر سرمایه‌های اقتصادی و فرهنگی تأکید می‌کنند (تسلیمی طهرانی، ۱۴۰۱: ۷).

تحولات مدرن ایران را باید به ویژه پس از مشروطه دنبال کرد. مجموعه تنش‌ها و تکانه‌های ناشی از بوروکراسی‌سازی در دوره پهلوی اول به شکل‌گیری طبقه متوسط جدید ایرانی یاری رساند. در دوره پهلوی دوم اصلاحات ارضی و نوسازی صنایع، جهش

درآمدهای نفتی و برنامه‌ریزی عمرانی این روند را تسریع کرد. نهایتاً گسترش دولت رفاه و توسعه آموزش و بهداشت بعد از ۱۳۵۷، همگی به انباشت ظرفیت‌های طبقه متوسط جدید کمک کرده‌اند (آبراهامیان، ۱۳۷۷؛ بیل، ۱۳۷۸؛ فوران، ۱۳۸۲؛ بحرانی، ۱۳۸۸). رشد شهرنشینی در ایران زمینه مادی و نهادی طبقه متوسط را تقویت کرد. سهم جمعیت شهری از کل کشور از حدود ۳۱ درصد در ۱۳۳۵ به حدود ۶۸ درصد در ۱۳۸۵ و ۷۴ درصد در ۱۳۹۵ رسیده است. (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۹) این رشد فزاینده نسبت جمعیت شهری را چه تابع روستازدایی و سیاست‌های نامتوازن آمایش سرزمین بدانیم و چه صنعتی شدن، در هر حال نقش مستقیمی در تقویت طبقه متوسط شهری ایران داشته است. طبیعت این طبقه با مصرف زیاد، پی‌جویی تحصیلات عالی، فردگرایی و گرایش به مشاغل خدماتی پیوند دارد و نتیجه این تغییرات جمعیتی را می‌توان در تغییرات فرهنگی ایران طی این چند دهه مشاهده کرد (رضایی، ۱۳۷۹؛ گودرزی، ۱۳۸۲؛ جوادی یگانه، ۱۳۹۴؛ غفاری: ۱۳۹۵).

در روایت‌های تاریخی کلان، پهلوی اول (دهه ۱۳۰۰) با تمرکز بر دولت‌سازی متمرکز، نهادسازی اداری، و پروژه‌های نوسازی، زمینه ظهور قشر حقوق‌بگیر و تحصیل‌کرده را فراهم کرد. رشد دانشگاه و آموزش نوین نیز در شکل‌گیری طبقه متوسط جدید نقش داشت، چنان‌که در ادبیات آموزش عالی، تأسیس دانشگاه تهران در ۱۳۱۳ یکی از نقاط عطف عصر جدید آموزش عالی معرفی می‌شود. در پهلوی دوم، دو موتور اقتصادی- نهادی اهمیت داشت: انقلاب سفید و برنامه‌ریزی. متن قانون اصلاحات ارضی (با فرایند تصویب و اصلاحات بعدی) نشان می‌دهد که سیاست‌گذار در پی تعریف حقوقی روابط زراعی و محدودسازی مالکیت کشاورزی بوده است. این دگرگونی‌های روستایی، همراه با توسعه صنعتی و خدماتی، مهاجرت و شهرنشینی را تشدید کرد و به بازترکیب ساختار طبقاتی انجامید. (آبراهامیان، ۱۳۷۷؛ فوران، ۱۳۸۲). بر این اساس پژوهش حاضر تلاش می‌کند به سه پرسش پاسخ دهد:

۱- بر اساس این دو اثر، ساختار طبقات اجتماعی ایران از دوره قاجار تا دهه ۶۰ را چگونه می‌توان توصیف کرد؟

۲- جایگاه طبقه متوسط در ساختار طبقاتی ایران چگونه است؟

۳- این پژوهش‌ها درباره کنش‌های سیاسی و اجتماعی طبقه متوسط ایران چه تحلیل‌هایی ارائه کرده‌اند؟

پیشینه پژوهش

یکی از چالش‌های اصلی در مطالعه طبقه متوسط، نبود یک تعریف واحد و پذیرفته شده از این گروه اجتماعی است. مطالعات مختلف تعاریف گوناگونی از طبقه متوسط ارائه داده‌اند که عمدتاً بر معیارهای شغلی، اقتصادی، فرهنگی و آموزشی استوار هستند. برخی از محققان، طبقه متوسط را عمدتاً بر اساس شغل تعریف می‌کنند، به ویژه مشاغل فکری و تخصصی. این رویکرد بر اهمیت سرمایه انسانی و فرهنگی در تعریف طبقه متوسط تأکید دارد. برخی دیگر، طبقه متوسط را بر اساس معیارهای اقتصادی و اجتماعی تعریف می‌کنند. این رویکرد جامع‌تر است و علاوه بر شغل، عواملی مانند سطح درآمد، میزان دارایی، محل سکونت، سبک زندگی و سطح تحصیلات را نیز در نظر می‌گیرد.

از نظر بهداد و نعمانی نیروی کار مقوله‌ای یکدست و همگن نیست؛ مناسبات میان اجزای نیروی کار سلسله مراتبی و مبتنی بر منافع طبقاتی است. منافع طبقاتی بر اساس مناسبات تولید در فعالیت‌های اقتصادی تعریف می‌شود. مناسبات تولید تبلور نحوه توزیع حقوق واقعی مالکیت و توانایی اعمال قدرت بر تولیدکنندگان و دارایی‌های مولد است (بهداد و نعمانی، ۱۳۸۶: ۲۸).

نگرشی در تحول شالوده های نظام طبقاتی از دوره ساسانی به دوره اسلامی مقاله ای از احمد اشرف (۱۳۶۰) است. در این مقاله، نویسندگان اقوام هندوایرانی را مورد بررسی قرار داده و بیان کرده که آنها به خون و نژاد و اصل و نسب در واگرایی طبقات اجتماعی اهمیت بسیار می دادند و آمیختگی طبقات نژاد و با فرهنگ را با توده مردم ناروا می دانستند. یکی از مسائل اساسی تاریخی که تاکنون به درستی روشن نشده است ماهیت و گستره دگرگونی هایی است که اشاعه اسلام در روابط طبقاتی جامعه ایرانی پدید آورده است.

بررسی و تحلیل ظهور طبقه متوسط جدید در نشریات دوره پهلوی اول، مقاله ای برگرفته از پژوهشی تاریخی نوشته رضا تسلیمی طهرانی (۱۴۰۲) است که توصیفی از ظهور طبقه متوسط از طریق مطالعه سبک زندگی این طبقه در فاصله سال های ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ ش از طریق نشریات شاخص این دوره ارائه می کند. نویسندگان در این مقاله تلاش کرده تا شاخص ها و مؤلفه های سبک زندگی این طبقه را در آن بازه زمانی تحلیل و توصیف کند. پژوهش با استفاده از روش های تاریخی و تحلیل محتوای کیفی، نشریات عالم نساوان، بلدیه، شفق سرخ و تجدد ایران را بررسی و تحلیل کرده است.

بررسی نظری در شناخت طبقه متوسط مقاله جعفر هزارجریبی (۱۳۸۹) است. مقاله بررسی نظری ساختار طبقه متوسط (با تأکید بر طبقه متوسط جدید در ایران است. از نظر نگارنده، مفهوم طبقه متوسط جدید در ایران حاصل ارتباط با غرب است و مراحل صنعتی و بدوی را مانند جوامع غربی نگذرانده است، تا مفهوم طبقه متوسط بدان معنا که در غرب است، باشد. یعنی طبقه متوسط حاصل نوسازی و مدرنیزاسیون است که از جوامع غربی وارد کشور شده و پس از جنبش مشروطه رشد داشته است. در مجموع طبقه متوسط جدید با محوریت روشنفکری شکل گرفته است، چون گفتمان روشنفکران، گفتمان دموکراسی است.

تعارضات ایدئولوژیک طبقه متوسط جدید پس از انقلاب اسلامی ایران نوشته حیدر شهریاری (۱۴۰۰) است. نویسندگان در این مقاله نشان داده که طبقه متوسط جدید در ایران قبل و به خصوص بعد از انقلاب اسلامی دارای ایدئولوژی های مختلف و بعضاً متعارض بوده است. تا دهه ۱۳۷۰، سه ایدئولوژی اصلی اسلام گرایی، ملی - مذهبی و سوسیالیسم در میان لایه های مختلف طبقه متوسط جدید ایران پایگاه و طرفداران گسترده ای داشتند. از دهه ۱۳۷۰ به بعد، دو جریان عمده اصلاح طلبی و اصول گرایی به عنوان ایدئولوژی های غالب در این طبقه ظهور کردند. در دهه دوم انقلاب، گرایش اصلاح طلبی در طبقه متوسط جدید، با همکاری بخش لیبرال این طبقه، توانست نفوذ خود را در قوه مجریه و سپس قوه مقننه گسترش دهد و مطالبات خود را از این طریق پیگیری کند. در دهه سوم انقلاب، گرایش اصول گرایی در طبقه متوسط جدید، با ائتلاف با طبقه متوسط سنتی و طبقه پایین، موفق شد قدرت خود را در قوه مجریه و متعاقباً در قوه مقننه تقویت کرده و جایگاه خود را تحکیم بخشد.

رویکرد اقتصاد سیاسی به ساخت و کارکرد طبقه متوسط در ایران پس از انقلاب عنوان مقاله ای است که توسط محمد ابوالفتحی و عاطفه صادقی (۱۴۰۳) منتشر شده است. این پژوهش نشان دهنده این است که اقتصاد ایران اقتصادی بسته و غیر آزاد است و حرکتی آهسته به سوی اقتصادی باز و ادغام بیشتر در جهانی شدن اقتصاد دارد. پژوهش بر این پرسش متمرکز شده که ساختار رانتیر و ادغام نامتقارن در جهانی شدن اقتصاد چه تأثیری بر ساخت و کارکرد طبقه متوسط در ایران داشته است؟ هدف اصلی این مقاله تشریح چالش های سیاسی / اقتصادی طبقه متوسط در دولت رانتیر است که شناسایی و کمک به حل و فصل این چالش ها می تواند منجر به پویایی و نقش آفرینی طبقه متوسط در راستای توسعه سیاسی / اقتصادی ایران شود.

نقش طبقه متوسط بعد از انقلاب اسلامی در ایران (از سال ۱۳۵۷ تا ۱۳۹۲) عنوان مقاله علی اکبر امیدی، حمیدرضا سعیدی نژاد و ادريس بهشتی نیا (۱۴۰۰) است. این مقاله توضیح می دهد که بین گروه ها و طبقات مختلف اجتماعی همواره نقش طبقه متوسط به

عنوان طبقه‌ای تأثیرگذار در مشروعیت‌بخشی به ساختار حاکم مورد توجه بوده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد طبقه متوسط اصلی‌ترین طبقه در تحولات سیاسی اجتماعی ایران شناخته می‌شود که با استفاده از مؤلفه‌هایی چون طبقه همراهی با ایدئولوژی نظام، تلاش برای گذار به دموکراسی در ایران، تقویت مشارکت سیاسی، تقویت روابط با گروه‌ها و احزاب ذی‌نفوذ در عرصه سیاسی و تقویت فرهنگ سیاسی توانسته است نقش مهمی را در مشروعیت‌بخشی به ساختار حاکم ایفا کند.

مقاله سیری بر هویت طبقه متوسط جدید طی سه دهه بعد از انقلاب نوشته علیرضا ازغندی و روزان حسام قاضی (۱۳۹۷) به بررسی هویت طبقه متوسط جدید در ایران پس از انقلاب ۱۳۵۷ می‌پردازد. نویسنده بیان می‌کند که نظریه‌پردازان علوم سیاسی معتقدند عدم رشد دموکراسی در کشورهای در حال توسعه به دلیل شکل‌گیری ناقص طبقه متوسط جدید است. همچنین، برخی کارشناسان ایرانی استدلال می‌کنند که جامعه ایران، برخلاف اروپا، روند تاریخی و اقتصادی لازم برای شکل‌گیری طبقه متوسط (مشابه بورژوازی) را طی نکرده و لذا وجود چنین طبقه‌ای در ایران محل تردید است. مقاله با تحلیل هویت این طبقه در سه دهه پس از انقلاب، نقش آن را در توسعه‌یافتگی یا توسعه‌نیافتگی ایران بررسی می‌کند.

مقاله گره‌گشایی از طبقات متوسط در ایران پساانقلابی نوشته کوان هریس (۱۳۹۹) است. در این مقاله به مفهوم‌پردازی و درک بهتر شکل‌گیری و نقش طبقات متوسط ایران در تکاپوی سیاسی - اجتماعی پرداخته شده است. نویسنده نظریه‌های شکل‌گیری طبقه را مطرح و خط سیر سیاسی مفهوم طبقه در ایران را به چالش کشیده است. این مقاله با استفاده از داده‌های پیمایش اجتماعی، ایران ۲۰۱۶ را بررسی و یک سنخ‌شناسی از چهار نوع طبقه متوسط را پیشنهاد داده است. از نظر نویسنده، منشأ قدرت اجتماعی طبقات متوسط در جمهوری اسلامی ناشی از واکنش‌های متغیری است که دولت و بازیگران اجتماعی به جایگاه ایران در اقتصاد جهانی نشان می‌دهند. نگاهی جامعه‌شناسانه به طبقه متوسط ایران؛ سبک زندگی طبقه متوسط جدید و قدیم به نگارش پروین سازگارا (۱۳۹۷) است. در این کتاب به تأثیر سرمایه فرهنگی بر سبک زندگی طبقه متوسط جدید و قدیم در این پرداخته شده است. برای فهم نقطه‌نظر بورژوازی از طبقات اجتماعی شناخت تمایزی که وی بین چهار نوع سرمایه: اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و نمادی قائل شده است، ضرورت دارد. این تمایز سرمایه امکان بررسی تفاوت دو خانواده دانشگاهی و بازاری را داده است، به طوری که فرض اصلی تحقیق که عبارت است از تفاوت سبک زندگی طبقه متوسط جدید و طبقه متوسط قدیم بود به اثبات رساند. طبقه متوسط جدید گاهی تحت عنوان طبقه متوسط متخصصین نامیده می‌شود و عمدتاً در دانشگاه‌ها بوده و بورکرات‌ها نیز در آن قرار می‌گیرند.

به طور کلی می‌توان گفت پژوهش‌های انجام‌شده در سیر تاریخی طبقه متوسط به تحلیل چندجانبه مفهوم طبقه متوسط در ایران می‌پردازد و تحولات آن را از دوران باستان تا عصر حاضر در قالب چهار محور بنیادین بررسی می‌کند. ابتدا، با نگاهی به پیشینه تاریخی و ساختار طبقاتی، به تضاد میان اصالت نسب در دوران ساسانی و دگرگونی‌های پس از اسلام و همچنین نقش نوسازی و پیوند با غرب در شکل‌گیری طبقه متوسط جدید پرداخته شده است. در محور دوم، متون بر اهمیت سبک زندگی و سرمایه فرهنگی تأکید دارند و با استفاده از نظریات جامعه‌شناختی، تفاوت میان طبقه متوسط سنتی (بازاری) و جدید (متخصص) را تبیین می‌کنند. محور سوم به کنشگری سیاسی و ایدئولوژیک این طبقه اختصاص دارد که از سویی به عنوان موتور محرک دموکراسی خواهی و منبع مشروعیت‌بخشی به ساختار سیاسی عمل کرده و از سوی دیگر، دچار تعارضات فکری میان جریان‌های اصلاح طلب و اصول‌گرا بوده است.

روش پژوهش

این مطالعه از تحلیل ثانویه کیفی دو مطالعه تجربی عمده در مورد قشر بندی اجتماعی در ایران استفاده می‌کند. به این معنا که یافته‌های تجربی موجود را در یک چارچوب تاریخی- تطبیقی بازتفسیر می‌کند تا تحول ساختار طبقاتی را در دهه‌های قبل و بعد از انقلاب بازسازی کند. هدف این مقایسه تلاش برای بازسازی یک چشم‌انداز تاریخی از مهم‌تری تحولات طبقه در ایران معاصر است. کتاب طبقه و کار در ایران درباره تغییر در ماهیت طبقاتی نیروی کار ایران در دهه‌های ۵۰، ۶۰ و ۷۰ است و به بررسی طبقات اجتماعی در ایران قبل از انقلاب پرداخته است. این پژوهش با استفاده از داده‌های آماری به دست آمده از سرشماری نفوس و مسکن سال‌های ۱۳۵۵، ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵ مرکز آمار ایران، دسته‌بندی ساختار طبقاتی را انجام داده است. در مقابل کتاب طبقات اجتماعی، دولت و انقلاب در ایران مجموعه مقالاتی از اشرف و بنوعیزی است که در آنها به مقاطع مختلف تاریخی میانه، قاجار و عصر پهلوی و پس از آن به نقش طبقات اجتماعی در انقلاب‌ها پرداخته است. بنابراین مفهوم و دسته‌بندی‌های طبقه را در هر دوره تاریخی مورد بررسی و تحلیل قرار داده است.

یافته‌ها

تحلیلی بر طبقه و کار در ایران

در کتاب طبقه و کار در ایران نوشته فرهاد نعمانی و سهراب بهداد، نگاه به طبقه برخلاف رویکردهای صرفاً تاریخی یا فرهنگی و بر پایه اقتصاد سیاسی و تحلیل ساختاری بازار کار استوار است.

مهم‌ترین نکته در بررسی و مقایسه تحلیل تاریخی این اثر با کار اشرف و بنوعیزی این است که در این کتاب، برای شناسایی طبقات، به جای استفاده از مفاهیم انتزاعی، از شاخص‌های عینی و آماری استفاده شده است؛ رابطه با ابزار تولید و تملک دارایی اصلی‌ترین معیار است. بر این اساس، میان کسانی که مالک ابزار تولید هستند (مانند بورژوازی و تولیدکنندگان خرد) و کسانی که نیروی کار خود را می‌فروشند، تمایز وجود دارد. آنها بر اساس نوع مهارت و کنترل بر فرآیند کار، طبقه متوسط را به دو گروه «متخصصان و مدیران» و «کارمندان دفتری» تقسیم می‌کنند. شاخص‌های آنها مستقیماً از سرشماری‌های نفوس و مسکن استخراج شده است تا تغییرات کمی در جمعیت هر طبقه را در طول دهه‌ها نشان دهند. در دوران پس از انقلاب، فرصت‌های شغلی طبقه متوسط پس از انقلاب، به خصوص در مشاغل دولتی، افزایش یافته است. برای افراد دارای صلاحیت اسلامی یا مرتبط با نخبگان دولتی، نردبام ترفی به مناصب مدیریتی و اجرای صعود راحت‌تر است (بهداد و نعمانی، ۱۳۸۶: ۳۰۶). بنابراین شاخص «دسترسی به رانت‌های دولتی» به عنوان عاملی برای بازتعریف طبقات بعد از انقلاب در تحلیل آنها اهمیت می‌یابد.

از طرف دیگر، در این کتاب، تحولات طبقاتی بر اساس تغییرات در ساختار اشتغال در چند مقطع کلیدی بررسی شده است؛ دوره نوسازی (پیش از انقلاب) که در این دوره، تمرکز بر گسترش سرمایه‌داری وابسته و رشد طبقه متوسط جدید شهری است. شاخص‌ها نشان‌دهنده افزایش تعداد متخصصان و حقوق‌بگیران بخش خدمات در پی درآمدهای نفتی دهه ۵۰ است. دوم، دوران جابه‌جایی طبقاتی (پس از انقلاب) است که نعمانی و بهداد این دوره را دوران «تغییر موازنه» می‌دانند. آنها نشان می‌دهند که چگونه با وقوع انقلاب و جنگ، بخشی از طبقه متوسط مدرن تضعیف شد و در مقابل، تعداد تولیدکنندگان خرد (طبقه متوسط سنتی) به دلیل

نابسامانی‌های اقتصادی و نیاز به خوداشتغالی افزایش یافت. پدیده پرولتریزه شدن (دهه‌های ۶۰ و ۷۰) یکی از مهم‌ترین بخش‌های سیر تاریخی در این کتاب، بررسی روند کارگری شدن یا همان پرولتریزه شدن است. شاخص‌های آماری آن‌ها نشان می‌دهد که چگونه متخصصان و کارمندان طبقه متوسط، به تدریج قدرت خرید و استقلال شغلی خود را از دست داده و از نظر اقتصادی به طبقه کارگر نزدیک شدند. در نهایت پاره‌پاره شدن طبقه متوسط را مطرح می‌کنند که در تحلیل تاریخی بهداد و نعمانی، طبقه متوسط ایران در دهه‌های اخیر به جای یکپارچگی، دچار «تشتت» شده است؛ به طوری که بخشی از آن در ساختار دولت ادغام شده و بخش دیگر (بخش مدرن) به حاشیه رانده شده است.

تحلیلی بر طبقات اجتماعی، دولت و انقلاب در ایران

در کتاب طبقات اجتماعی، دولت و انقلاب در ایران، احمد اشرف و علی بنوعیزی با اتخاذ یک رویکرد تاریخی - جامعه‌شناختی، طبقه متوسط را نه یک توده همگون، بلکه ساختاری دوگانه و در تضاد با هم تعریف می‌کنند. بر اساس مباحث مطرح شده در گفت‌وگو و چهارچوب این اثر، تحلیل آن‌ها را می‌توان در سه محور اصلی بررسی کرد:

مفهوم و تعریف طبقه متوسط

از دیدگاه اشرف و بنوعیزی، طبقه متوسط صرفاً بر اساس سطح درآمد تعریف نمی‌شود؛ بلکه شاخص‌هایی چون خاستگاه فرهنگی، نوع تحصیلات و رابطه با نهاد دولت تعیین‌کننده جایگاه طبقاتی است. آن‌ها بر این باورند که طبقه متوسط در ایران به دلیل فرآیند نوسازی آمرانه، دچار یک دوگانگی ساختاری شده است. اشرف و بنوعیزی طبقه متوسط را به دو قطب اصلی تقسیم می‌کنند: طبقه متوسط سنتی^۱ و طبقه متوسط جدید^۲. طبقه متوسط سنتی شامل بازاریان، اصناف و روحانیون است. این گروه ریشه در ساختارهای پیشامدرن دارد، دارای استقلال اقتصادی نسبی از دولت است و پیوندهای عمیقی با نهادهای مذهبی و ارزش‌های سنتی دارد. طبقه متوسط جدید شامل متخصصان، دیوان‌سالاران، تکنوکرات‌ها، معلمان و پزشکان هستند. این طبقه محصول نوسازی دولت پهلوی و گسترش نظام آموزشی نوین است. آن‌ها از نظر معیشتی به دولت و درآمدهای نفتی وابسته هستند و حامل ارزش‌های مدرن و سکولاریسم در جامعه می‌باشند.

تحول این طبقات از دیدگاه اشرف

بنوعیزی در بستری از تقابل‌ها بررسی می‌شود؛ ایران عصر قاجار که تقسیم‌بندی بنیادینی بین قشر کوچکی از درباریان، کارگزاران دولتی، رؤسای قبایل، برجستگان مذهبی، زمین‌داران و تجار بزرگ در رأس سلسله مراتب اجتماعی و اکثریت وسیعی را شامل می‌شد. بنابراین طبقه متوسط در زمان قاجار شامل تجار، علمای میانه‌حال، زمین‌داران کوچک، اعیان محلی و در یک سطح پایین‌تر از آن، صنعتگران و پیشه‌وران می‌شد (اشرف و بنوعیزی، ۱۳۸۶: ۵۹). در دوره پهلوی دوم (دهه ۴۰ و ۵۰)، دولت با استفاده از رانت نفت، به شکلی ارادی به تقویت طبقه متوسط جدید پرداخت تا ابزار نوسازی باشند. اما همزمان، طبقه متوسط سنتی به دلیل سیاست‌های

^۱ - Traditional Middle Class

^۲ - Modern Middle Class

دولت، خود را در حاشیه دید و به تقابل با دولت برخاست. در نهایت، دوران انقلاب که در آن انقلاب ۵۷ نتیجه ائتلاف ناپایدار میان این دو بخش از طبقه متوسط علیه دولت بود. اقشار متوسط و متوسط پایین شهری به صورت کارمند در بخش دولتی و خصوصی مشغول به کار بودند؛ طبقات متوسط و متوسط پایین سنتی شامل اکثریت علما، تاجران خرد، کسبه و پیشه‌وران و شاگردان آنها بود. با این حال، پس از انقلاب، موازنه قوا به نفع طبقه متوسط سنتی و متحدان مذهبی آن‌ها تغییر یافت. از دیدگاه احمد اشرف (با رویکرد تاریخی-جامعه‌شناختی) طبقه متوسط به دو بخش اصلی تقسیم می‌شود که در تقابل دائمی با یکدیگر و با دولت هستند؛ طبقه متوسط سنتی که شامل تجار، علمای میانه‌حال، زمین‌داران کوچک، اعیان محلی و در یک سطح پایین‌تر از آن، صنعتگران و پیشه‌وران می‌شد و طبقه متوسط جدید شامل روشنفکران، دیوان‌سالاران و تکنوکرات‌ها که محصول نوسازی دوران پهلوی هستند. از نظر او، دولت نقش خالق یا تضعیف‌کننده این طبقات را بازی می‌کند.

در حالی که از دیدگاه نعمانی و بهداد رویکرد اقتصاد سیاسی و ساختار کار آن‌ها به جای تمرکز بر فرهنگ یا سنت، بر رابطه با ابزار تولید و موقعیت در بازار کار تأکید دارند. تولیدکنندگان خرد که معادل همان طبقه متوسط سنتی هستند اما با نگاهی به مالکیت کوچک و کار خانوادگی. در نهایت، طبقه متوسط از نظر آنها شامل حقوق‌بگیر شامل متخصصان و مدیران که نیروی کار فکری خود را می‌فروشند، هستند. بنابراین، نعمانی و بهداد بر تضادهای درونی این طبقات بر اساس آمارهای رسمی اشتغال تأکید می‌کنند.

برای تبیین نگاه آماری نعمانی/ بهداد و نگاه تاریخی احمد اشرف و بنوعیزی در دهه‌های ۴۰ و ۵۰ شمسی، سیر تحول تاریخی طبقه متوسط در تحلیل‌های توجه کرد. دیدگاه‌ها را می‌توان در چند سطح دسته‌بندی کرد:

۱- متدولوژی و تحلیل داده‌ها؛ نیروهای اجتماعی در برابر دسته‌بندی‌های شغلی

مقاله‌های اشرف و بنوعیزی با نگاهی تاریخی-سیاسی در دهه‌های ۴۰ و ۵۰ به طبقه متوسط در ایران پرداخته و بر شکل‌گیری طبقه متوسط جدید به عنوان یک نیروی سیاسی و اجتماعی تمرکز دارد که محصول نوسازی دولتی است. نگاه آنها بیشتر معطوف به هویت تاریخی این طبقه، پیوند آن‌ها با دیوان‌سالاری دولت پهلوی و تعارضشان با طبقه متوسط سنتی (بازاریان) است. در واقع در رویکرد اشرف و بنوعیزی، مفاهیم کلیدی مانند «نوسازی»، «دولت»، «طبقه متوسط سنتی» و «طبقه متوسط جدید» محور کدگذاری اند. در واقع واحد تحلیل آنها کنش اجتماعی و رابطه طبقات با قدرت سیاسی است. در متدولوژی مقاله‌های این کتاب، داده‌ها از جنس رویدادها و روایت‌ها هستند؛ آنان از اسناد تاریخی و تحلیل‌های تفسیری برای بازسازی روندهای اجتماعی بهره می‌برند. بنابراین اظرف و بنوعیزی تلاش می‌کنند با مطالعه روندی وقایع، بازیگران اجتماعی، و تصمیم‌های دولتی، تحول طبقاتی را توضیح دهند.

نعمانی و بهداد با نگاه آماری-ساختاری به دسته‌بندی و تعریف طبقه متوسط در ایران طی سه دهه پرداخته‌اند. آن‌ها به جای تمرکز بر هویت سیاسی، بر آمار اشتغال و بازار کار تمرکز دارند. تفاوت اصلی آن‌ها این است که طبقه متوسط را از طریق سرشماری‌های نفوس و مسکن (مانند سرشماری‌های ۱۳۳۵، ۱۳۴۵ و ۱۳۵۵) تعریف می‌کنند. آن‌ها طبقه را به دسته‌هایی مانند متخصصان، کارمندان دفتری و تولیدکنندگان خرد تقسیم کرده و سهم هر یک را در کل نیروی کار به صورت کمی نشان می‌دهند. در چارچوب نظری، آنها به سنت اقتصاد سیاسی مارکسیستی و نئوکلاسیک اصلاح‌شده نزدیک‌اند؛ یعنی تحلیل طبقاتی نه بر اساس جایگاه فرهنگی یا سیاسی، بلکه بر اساس نقش در تولید و تقسیم کار شکل می‌گیرد. تعریف طبقه در اینجا عمدتاً بر پایه موقعیت شغلی و رابطه با وسایل تولید است.

۲- چارچوب تحلیلی؛ تبیین تحولات دهه‌های ۴۰ و ۵۰ (دوران پهلوی)

در نگاه اشرف و بنوعیزی این دوره، عصر نوسازی از بالا است. اشرف توضیح می‌دهد که چگونه دولت با استفاده از رانت نفت، طبقه متوسط جدیدی را خلق کرد که از نظر اقتصادی به دولت وابسته بود اما از نظر سیاسی به حاشیه رانده شده بود. او این تحول را در بستر تقابل سنت و مدرنیته بررسی می‌کند.

دگرگونی‌های اجتماعی- اقتصادی و سیاسی که در دوران پهلوی رخ داد، به تحکیم قدرت مرکزی و مطیع‌شدن مناطق پیرامونی انجامید، و نیز به تقلیل اهمیت بخش کشاورزی به عنوان منشأ عمده درآمد برای طبقات ممتاز، از جمله خاندان سلطنتی منجر شد. این امر موجب پیدایش طبقات اجتماعی و قشرهای جدید از جمله کشاورزان ایران شد. «بورژوازی بزرگ نوپا، نخبگان دیوان‌سالار جوان و تحصیل‌کرده غرب و طبقات متوسط جدید که در بین خود پیوندهای ضعیفی داشتند و برای برقراری ارتباط با هسته حکومت یا با روشنفکران و سایر عناصر مهم در جامعه شهری، بی‌تمایل و یا ناتوان بودند» (اشرف، ۱۳۹۳: ۲۳۰). در این نگاه، شکل‌گیری طبقات اجتماعی نه حاصل کنش بازار آزاد، بلکه محصول فرآیند دولتی نوسازی است؛ یعنی دولت، با استفاده از درآمد نفت، بخش‌هایی از ساخت اقتصادی و اداری را گسترش می‌دهد و در نتیجه، طبقه متوسط جدیدی را خلق می‌کند که از لحاظ اقتصادی وابسته به دولت و از لحاظ اجتماعی- سیاسی، فاقد قدرت تنظیم‌کننده یا استقلال مدنی است. به نظر اشرف، دولت پهلوی دوم پس از اصلاحات ارضی و رونق درآمد نفت، از یک دولت سنتی به دولت توسعه‌گرا و متمرکز بدل شد. این دولت با گسترش دیوان‌سالاری، ایجاد وزارتخانه‌های جدید، و نیاز روزافزون به نیروی متخصص، گروه جدیدی از کارمندان، مهندسان، معلمان، و مدیران میانی را پدید آورد که از دل طبقات سنتی بیرون نیامده بودند. به تعبیر آنها، نوسازی دولت فناوری و سرمایه انسانی را از بالا به جامعه تزریق کرد؛ بنابراین طبقه متوسط جدید نه حاصل تحول ارگانیک جامعه، بلکه محصول سیاست‌های بالادستی بود.

دولت با اتکا به رانت نفت و سیاست‌های نوسازی، گروهی از طبقه متوسط وابسته را خلق کرد که در ساخت قدرت جذب شدند اما در عرصه سیاسی و مدنی، به حاشیه رانده شدند. این نکته، اساس مفهوم وابستگی دوگانه طبقاتی در دستگاه فکری اشرف است: وابستگی اقتصادی- اداری به دولت، همراه با حاشیه‌نشینی سیاسی.

اشرف و بنوعیزی پیدایش طبقه متوسط جدید را در بستر تقابل تاریخی میان نیروهای سنتی و نیروهای مدرن تحلیل می‌کنند. در دوران رضاشاه و محمدرضا پهلوی، روحانیت شیعه، بسیاری از کارکردهای سنتی خود را در جامعه از دست داد (اشرف و بنوعیزی، ۱۳۹۳: ۹۱). با افول نهاد روحانیت، بازار و شبکه‌های ایلی- قومی، میدان فعالیت جدیدی برای طبقه متوسط مدرن فراهم کرد. اما این طبقه، برخلاف طبقات متوسط در غرب، به دلیل عدم انسجام اجتماعی، ضعف سازمان‌یابی و وابستگی ساختاری به دولت، نتوانست به طبقه‌ای مستقل تبدیل شود. در واقع اشرف، طبقه متوسط جدید را «نیمه طبقه» می‌نامد، یعنی گروهی که دارای نشانه‌های فرهنگی مدرن است، اما فاقد انسجام طبقاتی و قدرت سیاسی برای اثرگذاری بر جهت توسعه یا دموکراسی است.

در نگاه نعمانی و بهداد این دوره، عصر تغییر ساختار اشتغال است. آن‌ها با استناد به ارقام، نشان می‌دهند که چگونه اصلاحات ارضی و رشد بخش خدمات، باعث مهاجرت گسترده و تبدیل نیروی کار کشاورزی به «تولیدکنندگان خرد شهری» یا «حقوق‌بگیران بخش خدمات» شد. آن‌ها «رشد طبقه متوسط» را نه فقط یک پدیده سیاسی، بلکه یک تغییر در ترکیب فنی و اقتصادی نیروی کار می‌بینند. «طبقه متوسط رو به رشد ایران، مثل طبقه متوسط در هر جامعه دیگری، وسیعاً پراکنده است. این طبقه متخصصان بسیار ماهر،

با مزد بالا، مدیران و مجریان، در مراکز شهری (عمدتاً در تهران)، و افراد کم‌مهارت و با حقوق کم مثل معلمان را در بر می‌گیرد» (بهداد و نعمانی، ۱۳۸۶: ۳۰۵).

واحد تحلیل اصلی در کار بهداد و نعمانی، شاغلان در بخش‌های مختلف اقتصادی است. طبقات اجتماعی در چارچوب آنان نه بر اساس آگاهی طبقاتی یا رابطه با دولت، بلکه بر اساس کد شغل و وضعیت اشتغال تعریف و دسته‌بندی می‌شوند. چارچوب آنان به جای دسته‌بندی‌های کیفی مانند «بازاری» یا «دیوان‌سالار»، بر اساس تقسیم‌بندی‌های استاندارد آماری (مانند آنچه در سرشماری‌ها مرسوم است) عمل می‌کند و سپس آن‌ها را در قالب کلان‌ساخت‌های طبقاتی تفسیر می‌نماید.

تحلیل آنان مبتنی بر بررسی دو تحول اصلی در اقتصاد ایران (دهه‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۵۵) است. این رویکرد، میزان جابه‌جایی نیروی کار از بخش سنتی (کشاورزی) به بخش مدرن (صنعت و خدمات) را معیار اصلی گذار اجتماعی می‌داند. طبقه متوسط جدید، از منظر آنان، بخشی از نیروی کار بخش خدمات و صنعت است که به دلیل توسعه سرمایه‌داری و صنعتی شدن، افزایش یافته است. بهداد و نعمانی با دقت آماری، به تفکیک مشاغل درون طبقه متوسط می‌پردازند. از نظر آنها سلسله مراتب اجتماعی کار در گروه‌های وضع شغلی بیشتر منعکس می‌شود تا در فعالیت‌های اقتصادی. بنابراین، طبقه‌بندی آنها متخصصان و کارکنان فنی از کارکنان اداری، فروشنده و خدمات، کشاورزی و تولیدی ماهرتر به حساب می‌آیند (بهداد و نعمانی، ۱۳۸۶: ۶۶).

آن‌ها میزان رشد هر زیرگروه را به عنوان شاهی بر نحوه توزیع ارزش و قدرت در اقتصاد سرمایه‌داری می‌بینند. بنابراین کتاب طبقه و کار در ایران، اگرچه با رویکردشان کمی به طبقه متوسط پرداخته است، اما تحلیل آن‌ها در پرتو اقتصاد سیاسی انجام می‌شود و دو نتیجه را به دست می‌آورد؛ طبقه متوسط جدید محصول ساختار اقتصادی نوسازی شده است، نه محصول آگاهی فرهنگی و دیگر اینکه، رشد طبقه متوسط مستقیماً به سرمایه‌گذاری‌های انجام شده در بخش‌های صنعتی و دولتی (که توسط رانت نفت امکان‌پذیر شده بود) گره می‌خورد. بنابراین می‌توان گفت تفاوت اصلی چارچوب آنان با اشرف در این است که اشرف و بنوعیزی بر کیفیت رابطه طبقه با دولت و هویت سیاسی- اجتماعی تمرکز دارد. در حالی که بهداد و نعمانی بر کمیت نیروی کار در هر بخش شغلی و وضعیت اقتصادی- بازاری آن‌ها تمرکز دارند.

در نتیجه، بهداد و نعمانی به دنبال پاسخ این سوال هستند که ساختار بازار کار ایران چگونه تغییر کرد و این تغییرات چه تعداد و چه نوع نیروی کار جدیدی را تولید کرد؟ در حالی که اشرف و بنوعیزی در مقاله‌های کتاب به این پرسش پرداخته‌اند که این طبقه جدید چگونه در فرآیند قدرت و هویت‌یابی سیاسی در بستر نوسازی دولت تعریف می‌شود؟

۳- سطح تحلیل

اشرف و بنوعیزی، تحولات طبقاتی ایران را نه صرفاً به عنوان محصول نوسازی اقتصادی، بلکه به عنوان فرآیندی که در بستر خاص تاریخ دولت‌سازی ایران و رابطه دولت با جامعه مدنی شکل گرفته است، بررسی می‌کنند. واحد تحلیل آن‌ها نه اعداد و ارقام بازار کار، بلکه فرآیندهای نهادی و تاریخی است. آن‌ها به دنبال درک این هستند که چگونه دولت مرکزی مقتدر پهلوی (به عنوان یک «دولت پیرامونی» یا «دولت رانتی») توانست بدون توسعه نهادهای مدنی مستقل، طبقه‌ای جدید را خلق کند. تحلیل در این سطح، به دنبال پاسخگویی به این پرسش‌هاست که؛ طبقه متوسط جدید چگونه و چرا صرفاً کارمندان دولت شدند؟ چرا این طبقه علی‌رغم تحصیلات

بالا، از نظر سیاسی نابالغ یا حاشیه‌نشین باقی ماند؟ چرا بورژوازی و طبقه متوسط نوپا، انسجام لازم برای تبدیل شدن به یک نیروی اجتماعی مستقل را پیدا نکردند؟

باید توجه داشت اگرچه سطح اصلی تحلیل کلان تاریخی است، اما به طور همزمان، آن‌ها به سطوح میانی نیز توجه می‌کنند که به نوعی ارتباط بین کلان و خرد است؛ تحلیل چگونگی شکل‌گیری و جهت‌گیری نخبگان تحصیل‌کرده و بررسی این‌که جایگاه شغلی (دیوان‌سالار، متخصص، نظامی) چگونه به تولید یک سبک زندگی و جهان‌بینی خاص منجر شده است.

بنابراین، تحلیل آن‌ها تحولات طبقاتی را نه به عنوان یک پدیده اقتصادی صرف، بلکه به عنوان بخش جدایی‌ناپذیر از پروژه نوسازی دولتی و تعاملات قدرت در جامعه ایران تحلیل می‌کنند. این رویکرد، به جای شمارش مشاغل، به دنبال فهم معنا، هویت و جایگاه سیاسی طبقات است.

در کتاب طبقه و کار در ایران، همان‌طور که در بالا بیان شد، سطح تحلیل در سطح کلان اقتصادی با تمرکز بر ساختار بازار کار قرار دارد. بهداد و نعمانی اساساً از منظر ساختار اقتصادی کل به مسئله طبقه متوسط نگاه می‌کنند. تحلیل آن‌ها در سطح کلان صورت می‌گیرد زیرا واحد تحلیل آن‌ها جمعیت شاغلین در کل کشور است که بر اساس داده‌های سرشماری‌های رسمی (۱۳۳۵، ۱۳۴۵، ۱۳۵۵) کدگذاری و دسته‌بندی می‌شوند. آن‌ها به جای تمرکز بر کنش‌های فردی، گروه‌های شغلی بزرگ را که تحت تأثیر یک سری نیروهای ساختاری مشترک (مانند توسعه سرمایه‌داری یا سیاست‌های نفتی) قرار دارند، مورد بررسی قرار می‌دهند. سطح کلان به آنان اجازه می‌دهد تا به تحولات ساختاری بپردازند، مانند جابه‌جایی نیروی کار که درصد تغییر نیروی کار از بخش کشاورزی به بخش صنعت و خدمات در سطح ملی را شامل می‌شود. تغییرات نسبت‌ها که نسبت رشد کارمندان دولتی به متخصصان بخش خصوصی در کل اقتصاد در طول دهه‌ها را بررسی می‌کند و اثرات سیاست‌های توسعه چگونگی تأثیر نوسازی کلی کشور بر ترکیب نیروی کار.

۴- مهم‌ترین گزاره‌های پژوهش

پژوهش اشرف معمولاً با تقسیم‌بندی تاریخی، نشان می‌دهد که چگونه رابطه دولت و طبقات در هر دوره شکل متفاوتی به خود گرفته است:

دوره قاجار و آغاز مدرنیزاسیون (پیش از پهلوی) که تضاد میان دولت مرکزی ضعیف و ساختارهای محلی/مذهبی که با بررسی این دوره، بر ناکارآمدی دولت قاجار و وابستگی آن به قدرت‌های خارجی تأکید دارد. ظهور طبقات جدید تجاری (بازار) بیشتر در برابر سیاست‌های دولتی مقاومت می‌کرد تا اینکه خود موتور توسعه باشد.

در دوره حکومت پهلوی اول (رضاشاه)، دولت توسعه‌گرا در مقابل طبقات سنتی تحلیل شده است که ظهور یک دولت اقتدارگرا و توسعه‌گرا را توضیح می‌دهد که برای تحکیم قدرت، ساختارهای سنتی (مانند زمین‌داران بزرگ و روحانیت) را سرکوب یا خلع سلاح می‌کند. طبقه جدید کارمندان دولت و ارتش شکل می‌گیرد، اما این توسعه فاقد پایه بورژوازی مستقل است.

در دوره حکومت پهلوی دوم، بحران دولت وابسته و ظهور بورژوازی جدید بررسی شده که این دوره اوج تحلیل اشرف است. گزاره‌های مهم مورد بررسی بر موارد زیر تمرکز دارد:

۱- توسعه وابسته؛ اقتصاد به شدت به رانت نفتی و سرمایه‌گذاری خارجی وابسته است.

۲- بحران نخبگی؛ شکاف عمیق بین نخبگان جدید (فارغ‌التحصیلان دانشگاه‌ها، کارمندان اداری) و طبقات سنتی بازار.

۳- نقش خرده بورژوازی شهری؛ این طبقه که پایگاه اصلی نارضایتی (از فضای سیاسی و اقتصادی) بود، نقش کانونی در هدایت اعتراضات مردمی به سوی انقلاب ایفا کرد، حتی اگر در نهایت ساختار قدرت را به دست نگرفت. پژوهش بهداد و نعمانی، اگرچه به تاریخ طولانی تری می پردازد، اما تمرکز آن بر شکل گیری و تحول طبقه کارگر در بستر اقتصاد نفتی در دهه های پس از ملی شدن صنعت نفت (اواسط دهه ۲۰) و به ویژه در دوران رشد سریع اقتصادی (دهه های ۴۰ و ۵۰ شمسی) است:

دهه ۱۳۴۰ و اوایل ۱۳۵۰ (دوران رشد اقتصادی سریع)

صنعتی شدن با الگوی نفتی و کارگران مهاجر که رشد سریع صنعتی (که اغلب دولتی یا با سرمایه خارجی بود) موجب جذب عظیم کارگران از روستاها شد، یکی از مهم ترین بحث های کتاب است. این کارگران، به دلیل مهاجرت و دور بودن از ریشه های سنتی، طبقه کارگری جدیدی را تشکیل دادند، اما سازماندهی آن ها ضعیف بود زیرا تجربه طولانی مبارزات کارگری مدرن را نداشتند.

اواخر دهه ۱۳۵۰

تضاد کار و سرمایه در بستر ناسیونالیستی مورد بررسی قرار گرفته است. در این دوره، افزایش تنش ها در میان کارگران مطرح است. کارگران اعتراضات خود را نه تنها بر اساس تضاد اقتصادی صرف، بلکه در قالب یک مبارزه ناسیونالیستی - ضد امپریالیستی علیه رژیم پهلوی و نفوذ غرب سازماندهی کردند. نقش اعتصابات کارگری در فلج کردن اقتصاد در آستانه انقلاب، یک نقطه عطف مهم در تحلیل آن ها است.

دوره پس از انقلاب

ادغام طبقه کارگر تحت ساختار جدید اگرچه تمرکز اصلی کتاب بر پیش از انقلاب است، اما تحلیل آن ها نشان می دهد که ماهیت وابسته طبقه کارگر، این طبقه را در برابر هر ساختار قدرت جدید (چه شاه و چه جمهوری اسلامی) آسیب پذیر کرده است، زیرا این طبقه فاقد یک پایگاه نظری و سازمانی مستقل و پایدار بوده است.

سیر تحول تاریخی طبقه متوسط

محور مقایسه	احمد اشرف و همکاران (نگاه تاریخی - سیاسی)	فرهاد نعمانی و سهراب بهداد (نگاه آماری - ساختاری)
چارچوب تحلیلی (علل و نتایج)	چارچوب دولت رانتی و توسعه وابسته: رشد طبقه متوسط جدید را محصول مستقیم نوسازی از بالا توسط دولت متکی به رانت نفت می‌دانند. تأکید بر وابستگی دوگانه (اقتصادی به دولت و سیاسی در حاشیه) و تحلیل تقابل طبقه سنتی (بازار) و جدید (بوروکراتیک)	چارچوب تحول ساختاری سرمایه‌داری: رشد طبقه متوسط/کارگر را نتیجه تغییر ساختار اشتغال ناشی از تحولات اقتصادی کلان (صنعتی شدن، رشد خدمات) می‌دانند. تأکید بر جابه‌جایی نیروی کار و تحولات بازار کار
متدولوژی و تعریف طبقه	روش کیفی و تفسیری: استفاده از اسناد تاریخی، روایت‌ها و تحلیل کیفی روابط قدرت. طبقه متوسط جدید را به دلیل نداشتن ریشه‌های مستقل اقتصادی، نیمه طبقه می‌نامند	روش کمی و ساختاری: اتکا به آمار سرشماری، مشاغل و داده‌های کمی. تعریف طبقه بر اساس موقعیت شغلی و جایگاه در ساختار تولید (مانند متخصصان، کارمندان)
سطح تحلیل	تاریخی - نهادی و سیاسی: تمرکز بر چگونگی شکل‌گیری دولت مقتدر مرکزی (دولت رانتی) و تأثیر آن بر جامعه مدنی. بررسی معنا، هویت و جایگاه سیاسی نخبگان	اقتصادی - ساختاری در مقیاس ملی: تمرکز بر تحولات کمی جمعیت شاغل در بخش‌های اقتصادی مختلف. واحد تحلیل، جمعیت فعال از منظر ساختار شغلی است
مهم‌ترین گزاره‌های پژوهش	تمرکز بر بحران نخبگی و شکاف بین طبقه متوسط جدید و سایر لایه‌ها. گزاره کلیدی: نقش خرده‌بورژوازی شهری به عنوان یک کانون ناراضیاتی و عدم انسجام سیاسی در آستانه انقلاب	تمرکز بر شکل‌گیری طبقه کارگر جدید (کارگران مهاجر صنعتی) در دهه‌های ۴۰ و ۵۰ گزاره کلیدی: سازماندهی اعتراضات کارگری در قالب ناسیونالیستی - ضدامپریالیستی که اقتصاد را فلج کرد

نتیجه‌گیری

پژوهش بهداد و نعمانی با توجه به اینکه عمدتاً به داده‌های سرشماری متکی است، در واقع تحلیلی غیرمنعطف، فارغ از تنش‌ها و تضادهای طبقاتی است. البته این ضعف نه لزوماً از چارچوب تحلیل نویسندگان بلکه حاصل محدودیت داده‌هایی است که آنان در اختیار داشته‌اند. اما کار اشرف و بنوعیزی تلاش می‌کند تحرک طبقاتی، تنازع طبقاتی و کنش‌های سیاسی طبقات اجتماعی را هم تحلیل کند. گرچه تحلیل آنان نیز نهایتاً بسیار کلی و عام است و نمی‌تواند در تحلیل ساختار طبقاتی انبوهی از تفکیک‌ها و تمایزات و گرایش‌ها در پاره‌طبقات اجتماعی را بیان کند.

این مقاله با تکیه بر تحلیل ثانویه کیفی دو متن شاخص - یکی با رویکرد اقتصاد سیاسی و آمارمحور (نعمانی و بهداد) و دیگری با رویکرد تاریخی - جامعه‌شناختی و تفسیری (اشرف و بنوعیزی) - کوشیده است تصویری تاریخی - تطبیقی از تحول ساختار طبقاتی ایران، به‌ویژه پیرامون طبقه متوسط، ارائه کند. اهمیت این مقایسه در آن است که نشان می‌دهد طبقه در ایران معاصر مقوله‌ای سیال و وابسته به شیوه صورت‌بندی دولت، اقتصاد نفتی، و دگرگونی‌های بازار کار است. در نتیجه، برای فهم تحولات طبقاتی، باید همزمان به دو سطح توجه کرد: سطح کلان ساختار اقتصادی و توزیع نیرو در بازار کار، و سطح نهادی - سیاسی رابطه دولت و جامعه و نحوه تولید و بازتولید گروه‌های اجتماعی.

از منظر نعمانی و بهداد، طبقه‌بندی‌های طبقاتی بر شاخص‌های عینی و قابل سنجش استوار است: رابطه با ابزار تولید، موقعیت شغلی، مهارت و کنترل بر فرایند کار، و در دوره پس از انقلاب، دسترسی به رانت‌های دولتی. این نگاه امکان می‌دهد که تحولات کمی و ملموس در ترکیب نیروی کار طی دهه‌های ۱۳۵۰، ۱۳۶۰ و ۱۳۷۰ ردیابی شود: رشد و سپس تضعیف بخش‌هایی از طبقه متوسط

مدرن، افزایش تولیدکنندگان خرد به مثابه راهبرد بقا در شرایط بی‌ثباتی اقتصادی، و مهم‌تر از همه، روند «پرولتیزه شدن» و نزدیک شدن بخش‌هایی از متخصصان و کارمندان به وضعیت مزدبگیری. در این چارچوب، طبقه متوسط مجموعه‌ای چندپاره است که میان ادغام در ساختار دولت، رانده شدن به حاشیه، و سقوط به لایه‌های فرودست در نوسان قرار دارد.

در مقابل، اشرف و بنوعیزی با تمرکز بر بستر تاریخی دولت‌سازی و نوسازی آمرانه، دوگانگی ساختاری طبقه متوسط را برجسته می‌کنند: طبقه متوسط سنتی (بازار، اصناف، روحانیت) در برابر طبقه متوسط جدید (دیوان‌سالاران، تکنوکرات‌ها، متخصصان و گروه‌های تحصیل‌کرده). در روایت آنان، دولت رانتی متکی بر نفت در دوره پهلوی دوم، طبقه متوسط جدید را برای پیشبرد پروژه مدرنیزاسیون تقویت کرد، اما همین وابستگی اقتصادی به دولت، همراه با حاشیه‌نشینی سیاسی و ضعف سازمان‌یابی، به شکنندگی و «نیمه طبقه» بودن آن انجامید. انقلاب ۵۷ نیز در این نگاه، نتیجه ائتلافی ناپایدار میان این دو قطب علیه دولت بود که پس از انقلاب، موازنه قدرت به سود بخش سنتی و متحدان مذهبی آن تغییر کرد.

بنابراین، حاصل نهایی این بازتفسیر تطبیقی آن است که برای بازسازی چشم‌انداز تاریخی طبقه در ایران باید از دوگانه‌سازی‌های ساده (سنت/ مدرن یا دولت/ بازار) فراتر رفت و پیوند میان تحول بازار کار، سیاست‌های دولت رانتی، جنگ و بحران، و سازوکارهای توزیع رانت را در شکل‌دهی به سرنوشت طبقات توضیح داد. چنین نگاهی نشان می‌دهد طبقه متوسط ایرانی همزمان محصول نوسازی دولتی و دگرگونی‌های ساختاری اقتصاد است؛ و دقیقاً در همین تلاقی اقتصاد و سیاست است که پویایی‌های اصلی قشربندی اجتماعی ایران- از شکاف‌ها و ائتلاف‌ها تا فرسایش منزلت و ناامنی معیشتی- قابل فهم می‌شود.

کتاب‌نامه

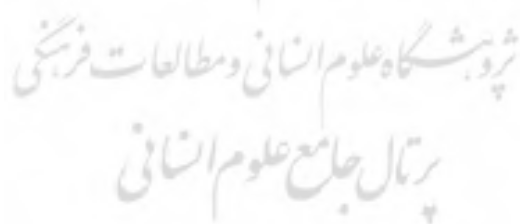
- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۴). ایران بین دو انقلاب. ترجمه احمد گل محمدی. تهران: نی.
- ابوالفتحی، محمد؛ صادقی، عاطفه (۱۴۰۳). «رویکرد اقتصاد سیاسی به ساخت و کارکرد طبقه متوسط در ایران پس‌انقلاب». مطالعات اقتصاد سیاسی و بین‌الملل، ۷ (۲)، ۲۰۵-۲۲۳.
- ازغندی، علیرضا؛ حسام‌قاضی، روزان (۱۳۹۷). «سیری بر هویت طبقه متوسط جدید طی سه دهه بعد از انقلاب». بحران پژوهی جهان اسلام، ۵ (۲)، ۸۵-۱۲۱.
- اشرف، احمد؛ بنوعیزی، علی (۱۳۹۳). طبقات اجتماعی، دولت و انقلاب در ایران. ترجمه سهیلا ترابی فارسانی. تهران: نیلوفر.
- امیدی، علی‌اکبر؛ سعیدی‌نژاد؛ حمیدرضا؛ بهشتی‌نیا، ادریس (۱۴۰۰). «نقش طبقه متوسط بعد از انقلاب اسلامی در ایران (از سال ۱۳۵۷ تا ۱۳۹۲)». پژوهشنامه تاریخ، ۶۴ (۱۶)، ۸۵-۱۱۲.
- بحرانی، محمدحسین (۱۳۸۸). طبقه متوسط و تحولات سیاسی در ایران معاصر (۱۳۲۰-۱۳۸۸). تهران: آگاه.
- بیل، جیمز (۱۳۷۳). «تحلیل طبقاتی و دیالکتیک‌های نوسازی در خاورمیانه». ترجمه عماد افروغ. فصلنامه راهبرد. شماره ۴.
- رایت، اریک آلین (۱۳۹۹). فهم طبقه. ترجمه محمدحسین بحرانی. تهران: آگاه.
- رضایی، عبدالعلی (۱۳۷۹). ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (موج اول)، دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- سازگارا، پروین (۱۳۹۷). نگاهی جامعه‌شناسانه به طبقه متوسط ایران؛ سبک زندگی طبقه متوسط جدید و قدیم. تهران: رز.

- شفیعی‌فر، محمد و همکاران (۱۳۹۳)، «طبقه متوسط جدید و بی‌ثباتی در ایران (۱۳۵۷-۱۳۲۰)». پژوهشنامه انقلاب اسلامی. ۴ (۱۳)، ۳۸-۲۱.
- شهریاری، حیدر (۱۴۰۰). «تعارضات ایدئولوژیک طبقه متوسط جدید پس از انقلاب اسلامی ایران». رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی. ۱۲(۴)، ۴۴-۱۳.
- غفاری، غلامرضا (۱۳۹۵). وضعیت اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی جامعه ایران: گزارش کشوری. شورای اجتماعی کشور.
- فوران، جان (۱۳۷۸). مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران. ترجمه احمد تدین. تهران: رسا.
- گودرزی، محسن (۱۳۸۲). ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (موج دوم). تهران: دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مرکز آمار ایران (۱۳۸۲)، سالنامه آماری ۱۳۹۹. تهران: مرکز آمار ایران.
- هابرماس، یورگن (۱۴۰۲). دگرگونی ساختاری حوزه عمومی. ترجمه جمال محمدی. تهران: افکار.
- هزارجریبی، جعفر (۱۳۸۹). «بررسی نظری در شناخت طبقه متوسط». فصلنامه علوم اجتماعی. ۱۷(۵۰)، ۶۳-۹۰.

Bourdieu, Pierre. The Forms of Capital, Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education, ed. J. Richardson. 1986.

C. Wright. Mills. White Collar: The American Middle Classes, USA, Oxford University Press. 2002.

Kharas, Homi. The Emerging Middle Class in Developing Countries, France, OECD. 2010.

تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، سال سوم، شماره اول (پیاپی هفتم)، بهار ۱۴۰۵

